

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА І РОЗВИТКУ ПРО МОЖЛИВОСТІ УНІФІКАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

ORGANIZATION OF ECONOMIC COOPERATION AND DEVELOPMENT ABOUT THE POSSIBILITIES OF UNIFICATION OF THE PRINCIPLES DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATIVE SERVICES

Сердюк О.В., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті розглядаються теоретичні та прикладні аспекти формування та особливостей національної імплементації принципів та загальних засад цифровізації публічних адміністративних послуг, що вироблені у процесі нормотворчої та аналітичної діяльності Організації економічного співробітництва і розвитку. Зазначено важливість антикорупційного потенціалу таких принципів і необхідність його врахування в процесах переведення публічних послуг в електронний формат. Стандарти ОЕСР у сфері цифровізації базуються на значному обсязі аналітичного матеріалу як щодо держав-учасниць так і інших держав (включно з Україною). Ці стандарти отримують закріплення в актах м'якого міжнародного права, що не мають юридичної обов'язковості але держави їх поважають і прагнуть максимально імплементувати в національні правові порядки. ОЕСР виходить з того, що антикорупційний ефект цифровізації публічних послуг досягається на основі імплементації загальних принципів належного урядування (good governance) але за необхідності врахування окремих специфічних антикорупційних аспектів. Особливо важливим це є для держав, що перебувають на стадіях модернізації чи постсоціалістичної трансформації. В статті дається змістовна характеристика базових принципів цифровізації публічних послуг, які ОЕСР формулює як уніфіковані вимоги при створенні відповідних стратегій та політик. Розглядається інструментальне значення цих принципів для самооцінки державами успішності проведення цифрової модернізації сфери публічних послуг. ОЕСР була ініціатором винесення проблеми цифровізації публічних послуг із використанням штучного інтелекту передусім в площину політики а не розгляду лише як суто технологічного інструменту з важко прогнозованими економічними та соціальними наслідками. Обґрунтовується теза про особливу важливість орієнтації України на ці принципи в умовах початку процесу вступу до ОЕСР та активізації зусиль щодо забезпечення повноцінного членства в ЄС.

Ключові слова: Організація економічного співробітництва і розвитку, публічні послуги, цифровізація, корупція, належне урядування.

The article examines the theoretical and applied aspects of the formation and features of the national implementation of the principles and general principles of digitalization of public administrative services developed in the process of normative and analytical activities of the Organization for Economic Cooperation and Development. The importance of the anti-corruption potential of such principles and the need to take them into account in the processes of transferring public services to an electronic format are indicated. The OECD standards in the field of digitalization are based on a significant amount of analytical material regarding both member states and other states (including Ukraine). These standards are enshrined in acts of soft international law, which are not legally binding, but states respect them and strive to implement them into national legal systems as much as possible. The OECD assumes that the anti-corruption effect of digitalization of public services is achieved based on the implementation of general principles of good governance, but with the need to take into account certain specific anti-corruption aspects. This is especially important for states that are in the stages of modernization or post-socialist transformation. The article provides a meaningful description of the basic principles of digitalization of public services, which the OECD formulates as unified requirements for the creation of relevant strategies and policies. The instrumental value of these principles for the self-assessment by states of the success of the digital modernization of the sphere of public services is considered. The OECD was the initiator of bringing the problem of digitalization of public services using artificial intelligence primarily into the realm of politics and not considering it only as a purely technological tool with difficult to predict economic and social consequences. The thesis about the special importance of Ukraine's orientation to these principles in the conditions of the start of the process of joining the OECD and the activation of efforts to ensure full membership in the EU is substantiated.

Key words: Organization of economic cooperation and development, public services, digitalization, corruption, good governance.

Надання публічних послуг – ключовий елемент відносин держави із населенням і бізнесом, що визначає і якість державного управління і довіру населення до влади.

У сучасному світі не існує як повної уніфікації національних практик цифровізації публічного урядування так і вимоги щодо досягнення цього. Разом з тим, міжнародні організації (перш за все, інтеграційні об'єднання на зразок ЄС, а також ООН, Організація економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР), Світовий банк та інші) прагнуть формулювати загальні принципи цифровізації орієнтовані на загально визнані ознаки демократії і виходячи з того, що цифровізація має розкрити потенціал і збагатити демократичні інститути. Єдність тлумачення природи демократичного урядування обумовлює можливість створення уніфікованих принципів цифровізації публічної сфери. Однак при цьому визнається унікальність національних ситуацій і необхідність гнучкого підходу – визначення також особливих інструментів цифровізації публічних послуг, що будуть релевантні національному контексту і забезпечать успішність цифрових реформ. Україна обрала шлях цифрової трансформації державного управління під впливом різних чин-

ників: необхідність реалізації демократичного принципу "належного урядування" (good governance), зручність для населення в отриманні адміністративних та інших послуг, оптимізація управлінських структур, підвищення ефективності управлінських рішень, тощо. Особливістю української ситуації є особливе значення цифровізації державних послуг для усунення передумов корупції. Національні опитування та політико-правові акти показують, що саме на антикорупційному потенціалі цифровізації в значній мірі концентрується суспільне сприйняття ефекту цифровізації в Україні [1, р. 6; 2]. Найбільш чітко така позиція була відображена в Законі України про Антикорупційну стратегію на 2021-2025 роки, де цифровізація публічної сфери визнається одним із п'яти базових принципів протидії корупції. [3].

Особливу активність щодо формулювання загальних принципів цифровізації як антикорупційного інструменту проявляє ОЕСР, яка в сучасному світі є однією із найбільш впливових міжнародних організацій, що базують свою діяльність на визнанні взаємозалежності економічного розвитку та якості демократії. 26 вересня 2022 року на засіданні Ради ОЕСР розпочато процедуру розгляду

заявки України на вступ до ОЕСР. Для України набуття членства в ОЕСР є важливим і органічним доповненням євроінтеграційного процесу, що у підсумку має засвідчити належність України до держав з високим рівнем розвитку демократії та інвестиційної привабливості. [4]

Метою статті є аналіз нормотворчої та аналітичної діяльності ОЕСР у сфері взаємодії цифровізації публічних послуг та антикорупційної політики, визначення базових принципів цифровізації, що мають особливе значення для запобігання та протидії корупції.

Важливість такого дослідження пояснюється не лише актуальністю цих питань для України, яка прагне гармонізувати своє законодавство і практику із міжнародними стандартами у сфері цифровізації публічного урядування і органічно увійти в середовище розвинутих демократій, але й тим, що вітчизняні дослідження означених вище питань мають фрагментарний характер і не враховують тенденції останніх років щодо переходу до цифрового урядування.

Позиція ОЕСР щодо цифровізації публічних послуг ґрунтується на переконанні в тому, що соціально-економічний прогрес та доброчесність державного урядування тісно взаємодіють. Це означає можливість впливу цифровізації державного урядування не лише на економічний прогрес але й на довіру до влади і впевненість в її доброчесності. Ще в 1998 році Радою ОЕСР, що є вищим органом цієї організації, була прийнята *Рекомендація щодо управління етикою на державній службі*. [5] Варто зазначити належність цього та більшості інших актів, де формулюються певні міжнародні стандарти, до актів м'якого міжнародного права. Хоча положення таких актів не мають обов'язкового характеру, встановлені ними вимоги (стандарти) держави поважають і максимально прагнуть імплементувати в національні правові порядки. Водночас, є лише один виняток щодо джерел регулювання у цій сфері – в цей же час в рамках ОЕСР було укладено багатосторонній договір – *Конвенцію ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб при здійсненні міжнародних ділових операцій 1997 року (набула чинності у 1999 році)*. [6] Тобто підхід ОЕСР був комплексним і охоплював внутрішній і зовнішній аспекти проблеми протидії корупції.

Загалом станом на вересень 2022 року ОЕСР прийнято 283 правових акти м'якого міжнародного права (рекомендації, декларації, рішення), значна частина яких (орієнтовно – не менше чверті) прямо чи опосередковано стосується питань доброчесності публічної сфери. З кінця 90-х років ОЕСР виходить із *"імперативу цифрового урядування"* а одним із пріоритетів своєї діяльності визнає сприяння застосуванню цифрових технологій у реформуванні державного управління загалом, в першу чергу – сфери надання публічних послуг, що, зокрема, має усунути передумови корупційних практик. Підходи ОЕСР було узагальнено в кількох правових актах Ради ОЕСР (прийняті переважно протягом останніх 5 років).

У цій сфері ОЕСР здійснює *аналітичну та нормотворчу діяльність*, які між собою мають концептуальний зв'язок і базуються на єдиних стандартах та принципах тлумачення взаємодії цифровізації урядування і реалізації засад демократії.

В 2003-2022 рр. ОЕСР підготовлено 39 аналітичних звітів про цифровізацію державного управління в окремих державах (переважно – членах ОЕСР) та регіонах. Методологія моніторингу використовувала у якості критеріїв (показників) успішності цифровізації базові принципи, що були визначені у актах як ОЕСР так і ООН. Одним з висновків моніторингу процесів цифровізації в різних регіонах була теза про обмеженість/хибність сприйняття державами своїх завдань переважно як *"переведення послуг в онлайн формат"*. Фактично цим процесом цифровізації публічної сфери може лише ускладнюватися як

технологічно так і процедурно) а його вплив на показники довіри населення до влади є незначним.

Показник доброчесності (integrity) ОЕСР визнає одним із вимірів і довіри і якості надання державних послуг. Інструменти цифровізації мають антикорупційний ефект за умови наявності їх впливу на рівень довіри споживачів послуг до державних інститутів. Тобто лише в рамках комплексу заходів реформування публічної сфери цей ефект досягається.

В сучасних умовах базовий підхід ОЕСР до цифровізації публічних послуг і загалом – цифрового урядування було визначено в *Рекомендаціях щодо стратегії цифрового уряду (прийнято Радою ОЕСР 15 липня 2014 року)* [7] Цей акт містить дві важливі тези: 1) проблемою є не сама по собі інтеграція цифрових технологій у сферу надання публічних послуг, а їх органічне включення у процеси модернізації цієї сфери у якості однієї із рушійних сил змін; 2) основний зміст цифровізації в сучасних умовах полягає у переході від *"електронного урядування"* до *"цифрового урядування"*. Важливим є те, що Рекомендації мають реальне практичне значення, оскільки вони стали концептуальною основою кількох напрямків діяльності ОЕСР у сфері цифровізації державного управління: аналітичної, оціночної (моніторингової), консультативної (допомога урядом), тощо.

У тексті Рекомендацій не використовується термін *"корупція"*, оскільки ОЕСР виходить з того, що антикорупційний ефект цифровізації досягається на основі імплементації загальних принципів належного урядування (good governance) але за необхідності врахування окремих специфічних антикорупційних аспектів (про це мова йде в документах, що є похідними від цих Рекомендацій).

Система рекомендацій включає 12 базових принципів цифровізації публічних послуг, частина з яких має безпосередній зв'язок із можливим превентивним впливом на корупційні ризики. Це особливо чітко проявляється в підходах до самооцінювання цифрової спроможності і успішності реформ, які ОЕСР розробив у якості інструментарію для урядів та національних лідерів. Зокрема, це стосується наступного.

Принцип 1. Відкритість, прозорість та інклюзивність адміністративних процедур. До умов, які можуть свідчити про *"максимально повну реалізацію цього принципу"* віднесено: а) наявність зв'язку проектів у сфері цифровізації і антикорупційної політики; б) визначення шляхів впровадження нових технологій для забезпечення доброчесності публічного сектору; в) забезпечення спеціальних гарантій для вразливих та маргінальних категорій населення.

Принцип 2. Залучення та участь бізнесу та населення у розробці політики цифровізації та наданні послуг. а) Цифровізація послуг має *"керуватись власною логікою відповідних сфер"*; погляди та очікування споживачів послуг мають враховуватись при їх дизайні; б) правові інструменти мають адаптуватись до потреб цифровізації.

Принцип 3. Формування культури управління даними у публічному секторі. Головним змістом є створення правових, організаційних та технологічних умов ефективної інформаційної взаємодії в рамках публічного сектору (інтероперабельність даних).

Принцип 4. Захист конфіденційності та забезпечення безпеки. Суттєвими компонентами є: а) створення систем оцінювання ризиків (включно із ризиками зловживання чи шахрайства); б) підготовка персоналу, що здатен протидіяти ризикам.

Принцип 5. Лідерство та політична підтримка. Має існувати якісна та ефективна нормативна та інституційна основа цифрової трансформації публічних послуг.

Принцип 6. Послідовне використання цифрових технологій у всіх сферах суспільного життя. На всіх рівнях публічної сфери існує стратегічне планування, координація регіональних та секторальних програм.

Принцип 7. Ефективна система для координації та управління процесами цифровізації. Для сфери публічних послуг це означає визначення центрального органу управління та механізмів координації участі всіх причетних відомств.

Принцип 8. Міжнародне співробітництво. Успішна цифровізація неможлива без послідовної імплементації міжнародних стандартів.

Принцип 9. Розробка чітких та зрозумілих “бізнес-процесів”. Це передбачає: а) визначення єдиного центрального органу для підготовки обов’язкової для всіх методології розробки цифрових проектів та методів їх та оцінювання; б) залучення споживачів послуг до визначення змісту цифрових послуг та порядку їх надання, що досить визначається як проактивність публічних послуг).

Принцип 10. Посилення спроможності систем менеджменту IT-проектів. Існує кілька аспектів: а) створення та імплементація стандартизованої моделі менеджменту проектів цифровізації; б) розробка механізмів контролю реалізації проектів, включно із порядком розкриття інформації про їх перебіг та результати; в) застосування критеріїв ефективності державних інвестицій в оцифрування послуг.

Принцип 11. IT-закупівлі. Зважаючи на специфіку завдань важливим є наступне: а) визначення єдиного центрального органу, що здійснює такі закупівлі а також уніфікованих правил їх проведення; б) розширення можливостей участі малого та середнього бізнесу а також – нерезидентів; в) відкритість даних про IT-закупівлі; г) підпорядкування поточних закупівель стратегічним завданням (наприклад, орієнтація на передові чи перспективні технології, тощо).

Принцип 12. Нормативні основи, що означає не лише наявність законодавчого регулювання але і його належну якість. Зокрема, акцентується увага на наступному: а) необхідність законодавчого визначення права населення та бізнесу на цифровий формат публічних послуг та права на отримання публічної інформації у володінні держави; б) нормативне закріплення правил та порядку взаємодії державних органів при наданні електронних послуг; в) встановлення ключових умов електронних послуг (обов’язковий зміст процедур, електронний підпис та ідентифікація, принцип “лише один раз”, тощо); г) закріплення права споживачів на участь у розробці проекту цифровізації (консультації, відкритість підготовки, тощо); д) встановлення гарантій проти “цифрової нерівності” (у доступі до цифрових послуг) [7].

Через рік після цього базового документа було прийнято *Рекомендації щодо управління ризиками цифрової безпеки для економічного та соціального розвитку* (затверджена Радою ОЕСР 17 вересня 2015 року), де було запропоновано визначення цифрових ризиків як сукупності “загроз та викликів”, що стають перешкодою досягнення задекларованих цілей цифровізації. Чинники таких ризиків частково співпадають із чинниками корупції, що підтверджується оцінками окремих національних ситуацій [8].

На основі загальних принципів Рекомендацій 2014 року і як їх перша імплементація в інструмент формування та оцінки політики в 2020 році було затверджено аналітичний інструмент для сприяння державам у розробці методів та принципів оцінки політики цифрового урядування – *Рамки ОЕСР щодо політики цифрового урядування*. В основі цього підходу визначення семи ключових ознак цифрового урядування, що є критеріями ефективності цифровізації: “цифрова процедура за дизайном; уряд як платформа; процеси, що керуються даними; відкритість за замовчуванням; проактивність публічних послуг; орієнтація на споживача.” [9].

Цей підхід покладено в основу аналітичного інструментарію – Індексу цифрового урядування ОЕСР (*OECD*

Digital Government Index – DGI), що має певну концептуальну схожість із *Індексом цифрового розвитку ООН*, хоча у більшій мірі орієнтований на ситуацію в розвинених країнах. Оцінювання починається з визначення рівня цифрового розвитку і дозволяє створювати чи вдосконалювати політичні інструменти цифровізації (політики, стратегії, проекти, тощо). В основі – «сім метрик»/сім ознак чи критеріїв цифрового урядування, що розкриваються через 33 індикатори. Питання існування корупційних ризиків чи рівня доброчесності відображаються у показниках, що стосуються: «зловживань та маніпуляцій цифровими технологіями; ризиків порушень цифрових прав і захисту конфіденційності; існування цифрової нерівності; недоброчесність співробітників» [10].

Для сучасного світу все більш важливим стає визначення наслідків використання штучного інтелекту у процедурах державного управління. Очевидно, саме ОЕСР була ініціатором винесення цієї проблеми в площину політики а не лише як суто технологічного інструменту з важко прогнозованими економічними та соціальними наслідками. В 2019 році після тривалих обговорень було прийнято *Рекомендації щодо штучного інтелекту* (затверджена Радою ОЕСР 22 травня 2019 року), що мала стати основою для міжнародних стандартів використання штучного інтелекту в публічному урядуванні. Фактично саме так і відбулось, оскільки в наступні роки були прийняті схожі акти ООН та ЄС. В Рекомендаціях ОЕСР вказується на необхідність забезпечення довіри до технологій з використанням “надійного та орієнтованого на людину” штучного інтелекту, запобігання зловживанню ними та розробки систем контролю ризиків. Рекомендація містить формулювання принципів використання штучного інтелекту, при цьому, зокрема, вказується на наступні положення, що актуальні для сфери надання державних послуг:

1) на всіх етапах розробки та використання технології із штучного інтелекту мають поважатись права людини, демократичні цінності, справедливість та рівність, конфіденційність та захист даних, тощо;

2) користувачі мають бути повідомлені про участь штучного інтелекту у процедурі надання послуги;

3) Має бути доступна база інформації про технологію/процедуру з використанням штучного інтелекту (принцип “відкритого коду”);

4) Результат послуги має бути зрозумілим для користувача як у цілому так і в частині рішень на основі штучного інтелекту;

5) Рішення може бути оскаржене з використанням доступної та зрозумілої інформації про алгоритм чи інші технологічні особливості;

6) Процедури із використанням штучного інтелекту потребують контролю у технічно можливих формах як моніторинг процедури і рішень;

7) Ризики різного типу мають прогнозуватись, оцінюватись і враховуватись як елемент системи управління ризиками в рамках процедури;

8) Має існувати система відповідальності за неналежне використання, зловживання такими процедурами;

9) Імплементація технологій штучного інтелекту в державне управління передбачає попереднє створення надійної цифрової інфраструктури та кадрового забезпечення. [11]

ОЕСР, як об’єднання найбільш розвинутих країн світу, орієнтована на створення стандартів цифровізації публічних послуг передусім для країн-учасників. Разом з тим, цим діяльність не обмежується, оскільки існує об’єктивна зацікавленість розвинутих держав в цифровому розвитку їх політичних та економічних партнерів та контрагентів, де масштаби корупції і слабкості демократичного урядування можуть стати перешкодою а цифровізація потенційно є способом нейтралізації цих чинників. Пріоритетними

регіонами з кінця 90-х років визнано: а) Східну Європу та Центральну Азію; б) Азійсько-Тихоокеанський регіон.

В 1999 році ОЕСР спільно з Азійським банком розвитку було розпочато діяльність в рамках *Ініціативи по боротьбі з корупцією для Азійсько-Тихоокеанського регіону*. Стандарти ОЕСР у сфері публічного урядування і цифровізації використано у якості основи для оцінювання ситуації та надання допомоги державам.

Ще раніше (в 1998) році була створена *Антикорупційна мережа для країн Східної Європи та Центральної Азії*, в рамках якої передбачні різні формати співробітництва з метою поширення кращих практик протидії корупції. Україна є одним із ключових учасників цієї програми. Організаційно таке співробітництво реалізується на основі Стамбульського плану. Моніторинг антикорупційної політики в рамках Стамбульського плану в 2016-2019 роках свідчить про те, що цифровізація державного управління у переважній більшості держав цього регіону не розглядається як повноцінний компонент заходів попередження корупції і у відповідних національних стратегіях і в практиці їх реалізації. З урахуванням цього ОЕСР формулює просту рекомендацію для держав регіону – *“починати з легких перемог і запроваджувати електронні послуги в окремих секторах”* [12].

Аналітичні матеріали ОЕСР підтверджують тезу про те, що цифровізація державних послуг отримує можливість впливати на усунення передумов корупції лише за умови її відповідності деяким загальним принципам цифровізації державного управління, що формулюються

міжнародними організаціями і послідовно реалізуються державами з високими показниками успішності цифровізації і протидії корупції (зокрема, повага до прав людини; проактивність (врахування потреб); прозорість; інклюзивність тощо). Цифровізація послуг використовується для “дебюрократизації” усієї системи публічних послуг шляхом: а) виведення значної частини послуг із адміністративних чи дозвільних (для населення чи інших суб’єктів) – в інформаційно-довідковій чи у внутрішній автоматичній процедури документообігу публічних органів; б) об’єднання послуг у формат комплексної/інтегрованої послуги; в) виключення послуг, що не мають фактичного обґрунтування для існування взагалі (“сплячі послуги”). Цифровізація публічних послуг розглядається також і як *різновид державних інвестицій*, що передбачає достовірну, неупереджену оцінку їх соціальної та економічної ефективності.

З середини 2022 року для України починається новий етап взаємодії з міжнародними організаціями – передусім з ЄС та ОЕСР, а імплементація існуючих в цих утвореннях стандартів реформування інститутів і процедур публічного урядування із застосуванням цифрових технологій потребує якомога більш коректного використання гармонізованих в демократичному світі принципів застосування таких інструментів. Такі принципи виходять за рамки суто технічних чи організаційних вимог і стосуються більш загальних ціннісних засад демократії, дотримання прав людини та соціальної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. e-Democracy in Ukraine. Citizens and Key stakeholders perspective. EGAP-project. Kyiv. 2016. 75 p.
2. Національна економічна стратегія на період до 2030 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 179 від 03.03.2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>. (дата звернення 28.07. 2022).
3. Закон України Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 р.р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-IX#Text> (дата звернення 28.07. 2022).
4. Розраховуємо, що ОЕСР підтримає заяву України на вступ до організації – Прем’єр – міністр. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozrakhovuiemo-shcho-oesr-pidtrymaie-zaiavku-ukrainy-na-vstup-v-orhanizatsiiu-premier-ministr> (дата звернення 20.10. 2022).
5. OECD Principles for Managing Ethics in Public service. URL: <https://www.oecd.org/governance/oecdprinciplesformanagingethicsinthepublicservice.htm> (дата звернення 21.10. 2022).
6. OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions. URL: <https://www.oecd.org/corruption/oecdantibriberyconvention.htm> (дата звернення 21.10. 2022).
7. Recommendation of the Council on Digital Government Strategies. Adopted by OECD Council 15 July 2014. URL: <https://www.oecd.org/gov/digital-government/Recommendation-digital-government-strategies.pdf> (дата звернення 21.10. 2022).
8. Recommendation of the Council on Digital Security Risks Management for Economic and Social Prosperity. Adopted by OECD Council 17 September 2015. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0415> (дата звернення 21.10. 2022).
9. The OECD Digital Government Policy Framework. Adopted by OECD Council 07 October 2020. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/governance/the-oecd-digital-government-policy-framework_f64fed2a-en (дата звернення 21.10. 2022).
10. The OECD Going Digital Toolkit (2020). URL: <https://www.oecd.org/digital/going-digital-toolkit/> (дата звернення 21.10. 2022).
11. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. Adopted by OECD Council 17 May 2019. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449> (дата звернення 21.10. 2022).
12. ОЭСР. Борьба с коррупцией в странах Восточной Европы и Центральной Азии. Достижения и проблемы. 2016-2019. <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-Anti-Corruption-Reforms-Eastern-Europe-Central-Asia-2016-2019-RUS.pdf>